

**Оценката за ролята на Режията върху развитието
на тютюневия отрасъл в Османската империя
от края на XIX – началото на XX век**

**Assessment of the Role of the Regie on the Development
of the Tobacco Sector in the Ottoman Empire
from the late 19th to the early 20th century**

Валентин КИТАНОВ
Valentin KITANOV

DOI: 10.61836/WFUG8605

Received: 15.09.2024
Available online: 21.11.2024

***Abstract:** The condition of the tobacco sector in the European territories of the Ottoman Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th century was determined by the functioning of the Tobacco Regie – a foreign consortium established in 1883 following an agreement with the Ottoman Public Debt Administration and the Ottoman state. Through this concession, foreign capital gained complete control for 30 years over the purchase, processing, and sale of tobacco produced in the state, with the exception of tobacco for export. Existing tobacco factories were closed, and new ones were opened, entirely under the control of the Regie. The Ottoman state renounced the collection of taxes on tobacco, except for the tithe, and agreed not to issue licenses for tobacco-related activities to other individuals or companies. These changes were not universally accepted, and according to contemporary assessments, the introduction of the Tobacco Regie in the Ottoman Empire had a negative impact on the quantitative and qualitative characteristics of tobacco production in certain regions. It led to an increase in tobacco smuggling and affected the interests of small tobacco producers, particularly in Macedonia and Thrace.*

Key words: Tobacco, Ottoman Empire, Tobacco Regie, Tobacco Production, Tobacco Trade, Tobacco Smuggling

JEL: N83, N93

Развитието на тютюневия сектор в Османската империя през последните десетилетия на XIX и началото на XX век е функция от дейността на тютюневата Режия в областта на производството, изкупуването, пласмента на тютюневата

продукция и контрола върху търговията с нея. Налагането на Режията като монополист в тютюневата област е предхождано от редица решения на османската държава, които отразяват динамиката на цялостното стопанско, финансово и политическо развитие на страната през 50-те – 80-те години на XIX век. Известно е, че след Кримската война проникването на западния банков капитал в Османската империя по линия на външния държавен дълг е една постоянно възходяща тенденция, която в крайна сметка поставя страната в трудна финансова и международна позиция.

Стига се до състояние на финансов банкрут, признание за който е обявения от Високата порта през 1875 г. частичен, а от пролетта на 1876 г. и цялостен мораториум върху плащанията на външния дълг (Birdal, 2010, p. 81). През 1881 г. е създадено управление на *Duyun-i Umumiye*, Османския публичен дълг (*La Dette publique ottoman*), с подписването от султан Абдул Хамид II на т. нар. Мухаремски указ (Demir, 2019, p. 421). Това решение е в съответствие с духа на клаузите на договора в Берлин от 1878 г. за администриране на целия османски дълг. На практика съвет от чужденци, включващ банкери от Галата, представители на Холандия и на Великите сили, без Русия, установява пряк контрол върху всички най-важни източници на приходи в държавата, за да бъде гарантирано ефективното ежегодно изплащане по 5 % от османския дълг през следващите десетилетия (Hanioglu, 2008, p. 61).

Ситуацията принуждава османската държава да пристъпи към концесионна политика с цел стабилизиране на своето финансово състояние и практически тя започва да гарантира плащанията по външния дълг чрез предоставяне на монополно право върху важни държавни приходи, каквито са тези, свързани с дейностите в областта на тютюна, солта, спирта (Snegarov, 1958, p. 106). С оглед на разглежданата тема, необходимо е да бъде подчертано, че една от най-важните концесии в Османската империя е *Regie des Tabacs de l'Empire ottomane*, известна като Режията. Това е вид консорциум, който е създаден след споразумение с администрацията на Османския публичен дълг и османската държава и реално започва да функционира активно още през 1884 г. Държавата предоставя монопола върху тютюна на концесия на *Societe de la Régie cointeéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman* - чуждестранната компания с подавяващо френско участие (Gökdemir, 1993, p. 326; Birdal, 2010, p. 54; Demir, 2019, p. 421). Концесията позволява на чуждестранния капитал да установи цялостен контрол върху дейностите, свързани с произведения тютюн в държавата, с изключение на този, който е за износ (Nasar, 2014, pp. 207–208). На практика Режията определя правилата при изкупуването, преработката и продажбата на тютюна на територията на останалите под османска власт европейски провинции през последните десетилетия от съществуването на империята. Това в значителна степен се отразява върху интересите на дребните тютюнопроизводители мюсюлмани и християни, най-вече в

Македония и Тракия (Miller, 1948, p. 15; Damyanov, 1971, p. 20; Snegarov, 1958, p. 106). Контролът върху тютюневата и цигарената индустрия е определен за срок от 30 години, срещу заплащането на годишни вноски на Администрацията на публичния дълг за монополното право в размер на 750 000 османски лири. След като изтича на 1 декември 1913 г., концесионният договор е продължен с още 12 години, за да бъде окончателно прекратен на 26 февруари 1925 г., когато в условията на новообразуваната турска република парламентът в Анкара приема закон за премахване на Режията и тютюневият монопол е национализиран (Birdal, 2010, pp. 132, 165).

За времето на своето съществуване Режията постига видими резултати от организационно, технологично, производствено и финансово естество, и от тази гледна точка в известен смисъл спомага тютюневият сектор да се утвърди в рамките на стопанската мрежа в империята. Например важно е да бъде посочено, че около една четвърт от акционерните дружества в страната, създадени през последните две десетилетия на XIX век и началото на XX век принадлежат на Режията (Nanioglu, 2008, p. 137). Също така до 1913 г. усилията за увеличаване на износа дават резултат и експортът на османските тютюни бележи значителен ръст – почти двойно повече от 1885 г. (Demir, 2019, p. 425). Фокусиран главно върху финансовите аспекти на своята дейността, тютюневият монополист успява систематично да повишава и печалбата си, която през 1907 г. вече е 12%, при 5% в края на XX век (Demir, 2019, p. 426).

Режията предприема и стъпки за разширяване на производствените площи с ориенталски тютюн. Разбира се това е валидно преди всичко за областите, където се отглежда традиционно висококачествен тютюн и представлява търговски интерес, каквото е пространството на Източна Македония, поради близостта на беломорските пристанища Кавала и Солун и тяхната роля във френската търговия. Това важи особено за района на Драмско и Серско, където се запазва традицията отглеждането на тютюн да заема най-голям дял от земеделското производство и след като тези области са присъединени към гръцката държава (Macedonia, 1920, p. 4).

Съществен резултат от управлението на Режията е засилване на тенденцията за участието на все-повече немюсюлмани в тютюневата търговия на дребно. Според някои изследователи към началото на XX век почти 95% от притежателите на тютюнджийските дюкяни в османската столица вече са немюсюлмани и по този начин е променена традицията от предходния период, когато повече от две/трети от всички обекти за продажба на тютюневи изделия са в ръцете на мюсюлмани. Последните запазват контрола главно в търговията с тютюна за наргиле, т. е. тюмбеки (Yilmaz, 2005, pp. 118–119).

Постигнатите резултати от страна на Режията в значителна степен се коренят в условията, които тя получава след сключването на договора с османска-

та държава. Вече бе посочено, че монополистът има пълен контрол върху производството и вътрешната търговия с тютюневата продукция. От друга страна обработката на тютюна също е изцяло в правомощията на Режията. Последната закрива съществуващите многобройни тютюневи фабрики и открива нови, под неин контрол, окрупнявайки процеса на обработка. Производството, търговията и фабрикацията на тютюневата продукция стават изключителна стопанска територия на Режията, защото държавата поема ангажимента да не издава лицензи на други фирми и лица в тютюневата област (Birdal, 2010, pp. 132–136; Demir, 2019, pp. 423–425; Nacar, 2014, p. 208).

Независимо от посочените позитивни резултати, в исторически и историографски план са налице и съществени критични мнения за мястото на Режията в развитието на тютюневата индустрия в Османската империя като цяло и в българските земи в частност. Тяхното внимателно осмисляне дават основания да се оцени значението на тютюневия монополист и от друга гледна точка, която поставя акцента върху неговата негативна роля за състоянието на тютюневия бранш.

Неуспехите на Режията са видими както в сферата на тютюнопроизводството, така и в областта на търговията и контрола върху дейностите по тютюна. Режията прави опит да организира тютюнопроизводството на места, където то не е било развито достатъчно до този момент, въпреки благоприятните почвени и климатични условия за такъв вид стопанска дейност. Подобен е случаят с Източна Тракия и по-конкретно с Бунархисарския район, където към края на XIX век са съсредоточени усилията на агентите на концесионера. Намеренията обаче се провалят, защото след проучване от страна на местните български първенци, стават ясни некоректните практики на институцията към обикновения тютюнопроизводител в други райони от империята – отсъствие на ясни критерии и дори безконтролно определяне на изкупните цени на тютюневата продукция, своеволно обявяване на различни количества тютюн за негодни, принудително изземване и заплащане на недоговорена предварително сума за взетата продукция, далеч по-ниска от реалната стойност на тютюна. Подобна практика засягала и гръцките селяни-тютюнопроизводители, чиито интереси са защитавани активно от гръцките консули (Vounikov, 2009, pp. 91–92). Този случай е показателен до каква степен е компрометиран образът на Режията сред населението и как това спъва цялостното развитие на тютюневия сектор.

Водейки се от финансовия интерес и съсредоточавайки усилията си за развитието на тютюнопроизводството в райони с качествен добив и тясно свързани с френската търговска мрежа на Балканите, Режията не се ангажира с отглеждането на тютюн в други области и това има фатални последици за съществуването на отрасъла в някои традиционни тютюнопроизводителни центрове. Така например западането на тютюнопроизводството в края на XIX век в Прилеп е последица именно от политиката на Режията (Traychev, 1925, p. 69). От друга

страна, поставянето на акцента върху развитието на тютюнопроизводството в някои случаи води до негативни последици за други утвърдени в миналото земеделски производства, които обаче не са предмет на френския интерес. Подобен е резултатът в района на Серес, където действията на тютюневата Режия изтласква на заден план развитието на други традиционни производства като това на памук (Macedonia, 1920, p. 4).

Тези примери доказват наличието на преднамерена, селективна политика от страна на Режията, подчинена на краткосрочни и сигурни финансови изгоди и отсъствието на концепция за планомерно стратегическо развитие на тютюнопроизводството, основано на природните и климатични дадености на отделните области, на утвърдените традиции сред населението и подчинено на стопански и социален интерес.

Един от най-сериозните проблеми в областта на тютюна е свързан със съществуването на нерегламентирани производствени практики, контрабандната търговия с тютюневи изделия и възможността за осъществяване на ефикасен контрол в тази насока. Официалните институции предприемат периодично различни законодателни и организационни мерки, за да се защитят интересите на фискалната политика (Kitanov, 2022, pp. 477–478). Независимо от това до създаването на Режията този проблем не е решен успешно. Нещо повече – това състояние на сектора не само, че се запазва, но дори рязко се засилват негативните тенденции през последните две десетилетия на XIX и началото на XX век в условията на управлението на тютюневия монополист Тракия (Miller, 1948, p. 15; Damyanov, 1971, p. 20). Това се оказва структурен проблем и от неговото решаване в значителна степен зависи както успешното развитие на сектора, така и изграждане авторитета на Режията сред стопанските кръгове, държавно-административния апарат и населението. Въпреки предприетите сериозни мерки, Режията не успява да се справи с контрабандните производства и продажби и това в значителна степен влошава състоянието в отрасъла и засилва негативните оценки за ролята на чуждестранния монополист в развитието на тютюневата индустрия на територията на османската държава и в частност в българските земи. Например отсъствието на ефективен контрол върху производствените и търговските операции в редица тютюнопроизводителни райони, като Серско и Горноджумайско, води до широка продажба на без бандеролен тютюн (Kanchov, 1970, pp. 173–174). Подобно е и положението в Неврокопското село Старчища, където, независимо от стриктните мерки от страна на тютюневия монополист, продажбата на тютюн без бандерол е повсеместна практика и по този начин с тютюн се снабдяват жителите на редица околни селища (Kanchov, 1970, p. 203). В повечето случаи това състояние на контрабандната тютюнева търговия обслужва интересите на местни лидери, но то не е в изгода за широката мрежа от дребни тютюнопроизводители (Snegarov, 1958, p. 203).

Основните причини за съществуването на нерегламентирани практики в областта на тютюна се корени в политиката на самата Режия по отношение на тютюневото производство. Налагането на ограничителни мерки, опитите за реорганизация на сектора при несъобразяване с традициите и социалните аспекти на въпроса, налагането на занижени изкупни цени, продиктувано от притежаващото монополно право в сектора, некоректното отношение към тютюнопроизводителите създават положение, което пречи за нормалното развитие на тютюневата индустрия. С действията си Режията разширява кръга на несъгласните с правилата и регулациите по тютюна. Обикновените земеделски стопани са по-скоро заинтересувани да продават продукцията си по контрабандни канали, тъй като това им гарантира нейната реализация, по-високи печалби и бързо получаване на паричния еквивалент на стоката. Резултатите са стряскащи и то само няколко години след въвеждането на Режията. През 1896 г. официално са декларирани 8 000 000 кг произведен тютюн. В същото време контрабандните търговци пласират 10 000 000 кг. (Demir, 2019, pp. 425–426). Оказва се, че Режията не е в състояние да играе ролята на абсолютен монополист на пазара, която и е дадена по смисъла на договора с османската държава. Тя не е и в състояние по този начин да осуети съществуването на паралелна стопанска реалност, която функционира извън официалните правни и организационни норми. Нещо повече - според някои констатации, успешното съществуване на контрабандната търговия се дължи и на факта, че в нея са включени и представители на самата Режия. На практика не съществува структура или дейност от тютюневата област, които да не са включени в нерегламентираните практики и контрабандната мрежа покрива пространството на производители, търговци, служители на режията, местни първенци, а вероятно и държавни служители. Ако трябва да се търси причината за това състояние на сектора, по всяка вероятност тя се корени в обстоятелството, че нелегално продаваният тютюн е с по-високо качество, на по-ниска цена от официално предлаганата тютюнева продукция и това води неминуемо до значителни печалби за лицата, които са включени в контрабандните операции (Neuburger, 2013, pp. 56–57). Така производителите и търговците получават сигурни и по-високи печалби, а консуматорите получават по-качествена услуга на по-ниска цена.

Нерегламентираното пласиране на огромни количества тютюн се оказва трайна тенденция и в значителна степен подобно състояние е бариера за развитието на тютюневия отрасъл. В стремежа си да се справи с контрабандата на тютюневи изделия Режията не предприема стъпки, за да подобри и промени отношението си към тютюнопроизводителите, а търси вината извън себе си и създава своя самостоятелна въоръжена структура, с която да се противопостави на съществуващата мрежа от контрабандни структури. Силовите

действия отварят един продължителен и труден фронт, защото на практика се води истинска война между тютюневия монополист и контрабандистите, при която статистиката отчита повече от 20 000 загинали и от двете страни към началото на XX век (Demir, 2019, pp. 425–426). Това показва, че намеренията на Режията да се справи по силов начин с проблема не постигат търсения резултат. Недоволството и неодобрението на нейната политика се засилва и сред различните обществени среди се утвърждава мнението за отрицателната ѝ роля в развитието на тютюневата област. Това разбиране се запазва до изтичането на концесионния договор през 1913 г. и след неговото продължение до 1925 г., като единствено съображения от финансов и международен характер стоят в основата на това османската власт да приеме продължението на концесията. В потвърждение на тази констатация е мнението на българския пълномощен министър в османската столица Неделчо Колушев от 4 март 1918 г., по повод инициативите в османския парламент за промени в концесионния договор с тютюневата Режия. Според българския дипломат заедно с финансовите изгоди за своите акционери, Режията има и един широк социален кръг от противници „в лицето на производителите, консуматорите и на по-събудените политически дейци, които гледат на нея като на чуждестранно експлоататорско учреждение, което поглъща доходите от тютюневото производство на Империята“¹.

Обобщената оценка за Режията дава основание да се заключи, че тя е съществен фактор от стопанския и финансовия живот на османската държава, който реорганизира тютюневия отрасъл по посока неговото окрупняване и централизиране. Изграждат се модерни за времето си огромни като потенциал и дейности фабрики в основните градове на империята. Променя се характера на мрежата от институции и обекти в тютюневия отрасъл, чийто материален израз стават огромните складови и производствени здания – стил който и за напред ще се разпространи на Балканите. Режията гарантира огромни печалби за своите акционери, осигурява интересите и на своите служители и изпълнява задълженията си към османската държава и администрацията на османския дълг. Режията обаче е институция с лимитиран времеви хоризонт на съществуване и нейният интерес е главно финансов. Направените промени в отрасъла са именно да се гарантира финансовия интерес на монополиста. Режията не предприема стъпки към структурно модернизиране на сектора и превръщането му в модерен вътрешно държавен и международен фактор по примера на западноевропейския и американския модел на развитие на тютюневата индустрия. А именно периодът от последната четвърт на XIX век и първите десетилетия на XX век е времето когато е налице бум в тютюневата и цигарената индустрия в

¹ Централен държавен архив – София, Ф. 176К (Министерство на външните работи и на вероизповеданията – Политическа дирекция), оп. 3, а.е. 850, л. 17-19.

световен мащаб и тогава се изграждат основните позиции в света на тютюна, които определят ролята на отделните страни в този бранш през ХХ век. С дейността си Режията ограничава ролята на османската държава по отношение на мястото ѝ в света на тютюна главно до нивото на производител на продукцията, която захранва чуждата тютюнева и цигарена индустрия.

Интересът на Режията не предполага повсеместно отглеждане на тютюна извън териториите, които са в сферата на френския търговски интерес. Затова и тютюнопроизводството на редица места не се развива или запада. Основният провал на Режията е в невъзможността да се справи с нерегламентираните практики по отношение на тютюнопроизводството и контрабандата с тютюневата продукция.

Като илюстрация на горе направените констатации за ролята на Режията в развитието на тютюневата индустрия в Османската империя и в частност в българските земи под властта на Високата порта са оценките на двама видни български общественици и учени. Георги Стрезов е на мнение, че с появата на Режията на редица места обработването на тютюн в значителна степен е изоставено и „върви все назад“ (Strezov, 1891, p. 43). Васил Кънчов от своя страна е още по-критичен и, споделяйки мнението на жителите на град Щип, е убеден, че монополната компания е виновна за „опропастването на тютюневата индустрия“ (Kanchov, 1970, p. 372).

REFERENCES:

- Atanasov, Hr. 2019. The Economic Crisis of 1875 on the Pages of the Bulgarian Revival Press. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 80–93. [Атанасов, Хр. 2019. Стопанската криза от 1875 г. на страниците на българския възрожденски печат. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4, с. 80–93].
- Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. New York: I. B. Tauris Publishers.
- Damyantov, S. 1971. *French Economic Penetration in Bulgaria 1878–1914. From the Liberation to the First World War*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Дамянов, С. 1971. *Френското икономическо проникване в България 1878–1914. От Освобождението до Първата световна война*. София: Издателство на БАН].
- Demir, K. 2019. Tobacco Agriculture and Regiment Company in the Ottoman Press during the Constitutional Monarchy Period. II. *Balıkesir University Social Sciences Institute Journal*, vol. 22, no. 41, pp. 419–446. [Demir, K. 2019. *Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi*. II. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 22, Sayı. 41, Sayfa 419–446].

- Gökdemir, O. 1993. Tobacco Smuggling in Izmir and Its Surroundings at the End of the Century. XIX. *Journal of Contemporary Turkish History Research, Dokuz Eylül University*, vol. 1, issue 3 years, pp. 323–333. [Gökdemir, O. 1993. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı Çağdaş Türkiye. XIX. *Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi*, Cilt 1, Sayı 3 Yıl, 323–333].
- Hanioglu, M. 2008. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Kitanov, V. 2022. *Tobacco in the Bulgarian Space 17th–19th Century. Economic, Social, and Cultural Projections*. Blagoevgrad: University Publishing House “Neofit Rilski”. [Китанов, В. 2022. *Тютюнът в българското пространство XVII-XIX век. Стопански, социални и културни проекции*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“].
- Kanchov, V. 1970. *Selected Works. Travels through the Valleys of the Struma, Mesta, and Bregalnica. Bitola, Prespa, and Ohrid Region*. Vol 1. Sofia: Science and Art. [Кънчов, В. 1970. *Избрани произведения. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. Битолско, Преспа и Охридско*. Том 1. София: Наука и изкуство].
- Macedonia. *Historical edition of the Foreign Office*, № 21. London: H. M. Stationery Office.
- Miller, A. 1948. *Essays on the Modern History of Turkey*. Moscow – Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [Миллер, А. 1948. *Очерки новейшей истории Турции*. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР].
- Neuburger, M. 2013. *Balkan smoke, Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Nacar, C. 2014. The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 34, no. 1, pp. 206–219. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Pamuk, Ş. 1987. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment, and Production*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snegarov, I. 1958. *The Turkish Domination – an Obstacle to the Cultural Development of the Bulgarian People and Other Balkan Nations*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Снегаров, И. 1958. *Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи*. София: Издателство на БАН].
- Strezov, G. 1891. Two Sandzhaks from Eastern Macedonia. *Periodical Journal of the Bulgarian Literary Society in Sredets*, vol. 36 and 37. Sredets: Darzhavna rechatnitsa. [Стрезов, Г. 1891. Два санджака от Източна Македония, *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец*, кн. 36 и 37, Средец: Държавна печатница].

- Traychev, G. 1925. *The City of Prilep. A Historical, Geographical, and Economic Overview*. Sofia: Pechatnitsa „Fotinov“. [Трайчев, Г. 1925. *Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед*. София: Печатница „Фотинов“].
- Voynikov, D. 2009. *The Bulgarians in the Easternmost Part of the Balkan Peninsula – Eastern Thrace*. 2nd edn. Sofia: Korolov i sie. [Войников, Д. 2009. *Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия*. Второ издание, София: Коралов и сие].
- Yılmaz, F. 2005. *Tobacco in The Ottoman Empire: Social, Political and Economic Analysis 1600–1883*. Unpublished Ph.D Dissertation, Marmara University, the Institute of Turkic Studies, İstanbul. [Yılmaz, F. 2005. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili 1600–1883*. Unpublished Ph.D Dissertation, Marmara University, the Institute of Turkic Studies, İstanbul].

Correspondence address:

Valentin Kitanov – Professor, PhD

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad

Faculty of Law and History

Department of History

66 “Ivan Mihaylov” Str., 2700 Blagoevgrad

Tel.: (+359) 897 979045

E-mail: kitvalmil@swu.bg

valkitmil@abv.bg

<https://orcid.org/0000-0002-8361-5830>